

HEILIGE VREDE ALS MIDDEL

Over de rol van de godsvrede in het graafschap Vlaanderen

Student: Bastiaan Waagmeester (3483703)

J.B.Waagmeester@students.uu.nl

Vechtensteinlaan 5

3555XR Utrecht

Cursus: Onderzoeksseminar III 'Oorlog en vrede'

Docent: A.J. van den Hoven van Genderen

Datum: 14-07-2013

INHOUD

| | |
|--|-----------|
| Inleiding | 3 |
| | |
| <i>Pax Dei</i> (godsvrede) | 8 |
| I. Intrede <i>Pax Dei</i> te Vlaanderen | 9 |
| II. Bevordering vrede vanuit Lobbes | 10 |
| | |
| <i>Treuga Dei</i> (Bestand van God) | 13 |
| I. Het Godsbestand uit Roussillon | 13 |
| II. <i>Treuga Dei</i> in Vlaanderen | 14 |
| | |
| <i>Pax Comitis</i> (Vrede van de Graaf) | 17 |
| I. Macht en onrust in Vlaanderen | 17 |
| II. Voortgang <i>Pax Comitis</i> | 19 |
| | |
| Conclusie | 23 |
| | |
| Bibliografie | 25 |

INLEIDING

“De godsvrezende graaf begon het herstel der vrede te regelen [...] en alles bloeide, alles lachte en alles genoot van veiligheid.”¹ Aan het begin van zijn werk over Karel de Goede (1119-1127) schetst Galbert van Brugge de graaf van Vlaanderen in de eerste plaats als een vrede-stichter. Karel de Goede volgde Boudewijn VII (1111-1119) op als graaf na diens dood en stelde als eerste daad het herstellen van de vrede. Op de markten diende het rustig te zijn, zelfs zo dat niemand een wapen hoefde te dragen.² Met deze handeling stelde Karel zich op één lijn met zijn voorgangers, onder andere Robrecht I de Fries (1071-1093), Robrecht II (1093-1111) en de eerdergenoemde Boudewijn, als bewaarders van de vrede in het graafschap Vlaanderen. Dit was niet slechts een teken om zijn afkomst te bevestigen en zijn macht te legitimeren, hij droeg hiermee bij aan de welvaart van zijn gebied. De groeiende markten en de wolnijverheid konden immers slechts floreren onder stabiele en rustige omstandigheden.³ Deze positie als bewaarder van de vrede was Karel en zijn voorgangers niet aan komen waaien. Het was een onderdeel van een langer proces waarin de graven van Vlaanderen zich op deskundige wijze de vredesbeweging wisten toe te eigenen om op die manier hun positie te versterken.

Deze vrede, ook wel godsvrede (*Pax Dei*) genoemd, vond haar oorsprong in Auvergne (midden-Frankrijk) tussen 978 en 994.⁴ In deze periode werd er door bisschop Guy II van Le Puy een aantal vergaderingen belegd in het open veld, die voor iedereen toegankelijk waren, met als doel het geweld tegen de kerk en haar bezittingen in te perken. Op deze drie bijeenkomsten werd ten overstaan van het aanwezige volk gepoogd de adel het geweld tegen de clerus af te laten zweren.⁵ Dit lukte niet altijd. Niet iedere edelman was bereid de lucratieve bezigheid van het plunderen van kerkelijk eigendom op te geven. Daarom had Guy enkele middelen achter de hand om de aanwezige aristocraten toch het geweld af te laten zweren. Zo was hij in staat om legers van verwante graven uit de nabije omgeving in te zetten en zo druk uit te oefenen. Daarnaast liet hij relieken aanrukken om het belang van de eed te verzwaren in de aanwezigheid van heilige overblijfselen.⁶ De druk van de grote menigte die aanwezig was bij de aflegging van de eed droeg hieraan uiteraard ook bij. Nadat de eden door de adel waren afgelegd, waren deze niet het

¹ Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede*, R. van Caenegem en A. Demyttenaere ed. (Leuven 1999), 112-113.

² Idem, 113.

³ Galbert van Brugge, *The murder of Charles the Good*, James B. Ross ed. (Toronto 1959), 25.

⁴ T. Head, ‘Peace and power in France around the year 1000’, *Essays in medieval studies* 23 (2007), 3.

⁵ Ibidem.

⁶ Idem, 4.

gehele leven geldig. De beloftes werden na een aantal jaren weer hernieuwd, getuige de drie vergaderingen die door Guy bijeen zijn geroepen tussen 978 en 994. Klaarblijkelijk hield de vrede niet lang stand en diende deze opnieuw te worden afgekondigd om de veiligheid van de clerici te waarborgen.

Het gebruik van dergelijke vergaderingen, waarop de adel ten overstaan van een menigte bezwoer geen geweld tegen de geestelijkheid te gebruiken, werd gedurende de eerste twee decennia van de elfde eeuw gangbaar in gebieden rondom Auvergne.⁷ In Aquitanië (Zuidwest Frankrijk) ontwikkelde de godsvrede zich tot een beweging, een verzameling mensen die bepaalde ideeën aanhingen en uitgedragen in een gebied, die zich al vrij snel verspreidde binnen het gehele Franse koninkrijk.⁸ De beweging bracht naast verzet tegen het geweld van de adel ook verandering omtrent de rechten, die seculiere machthebbers konden laten gelden op klerikale gronden. Binnen deze domeinen werd het vanaf dat moment als onrechtmatig beschouwd om belastingen te heffen of herbevoorrading van troepen af te dwingen. Iets wat in de voorgaande eeuwen ondenkbaar was geweest.⁹ Eén van de redenen dat de godsvredesbeweging binnen Aquitanië een dergelijk succes kon behalen, was dat deze de nodige steun ontvangen had van hertog Willem IV van Aquitanië (963-995). Hij wilde namelijk een ander bisschoppelijk initiatief, te weten kloosterlijke hervormingen, steunen binnen zijn hertogdom. De drijfveren van de hertog zijn niet geheel duidelijk, want deze hervormingen ontnamen hem onder andere het recht om abten van kloosters te kunnen aanstellen.¹⁰ Dat Willem aan het einde van zijn leven zijn eerdere welwillendheid tegenover de ondernemingen van de bisschop verloor - hij besloot enkele kloosterlijke hervormingen buiten werking te stellen - deed niet af aan het momentum van de godsvredesbeweging, die zich op vele plaatsen uiteindelijk consolideerde tot het Bestand van God (*Treuga Dei*).¹¹ In tegenstelling tot de godsvrede was het Godsbestand een serie van vastgelegde gerechtelijke afspraken tussen de adel en de clerus, die gemakkelijker te houden en controleren waren door beide partijen.

Een ontwikkeling van de godsvrede zoals in Aquitanië, deed zich op soortgelijke wijze voor in het noordelijker gelegen graafschap Vlaanderen, waar in 1030 te Oudenaarde de bisschop van

⁷ T. Head, 'Peace and power', 5.

⁸ T. Head, 'The development of the peace of God in Aquitane (970-1005)', *Speculum* 74 (1999), 656.

⁹ Idem, 661.

¹⁰ Idem, 670-671.

¹¹ Idem, 673-674; wat betreft de *Treuga Dei*: T. Head, 'Peace and power', 11-12.

Doornik alle Vlaamse ridders liet zweren volgens de godsvrede te leven.¹² De godsvrede consolideerde zich ook hier tot het Bestand van God, opnieuw met hulp van de hoogste adellijke macht net als in Aquitanië had plaatsgevonden, en kreeg uiteindelijk een meer seculiere gedaante in de vorm van de Vrede van de Graaf (*Pax Comitis*). De rol die de godsvredesbeweging speelde in het graafschap Vlaanderen gedurende de elfde en twaalfde eeuw, zal in dit onderzoek de centrale probleemstelling zijn. De uitwerking van de godsvredesbeweging zal behandeld worden aan de hand van de vormen waarin zij zich voordeed, te weten de *Pax Dei*, *Treuga Dei* en *Pax Comitis*. De meeste aandacht zal worden besteed aan de omgang van de graven van Vlaanderen met deze vredesbeweging, omdat zij een actieve rol hebben gespeeld in de introductie en consolidatie van de godsvrede en ze zich deze beweging uiteindelijk hebben toegeëigend. Deze keuze wordt mede bepaald door het bronnenmateriaal over de godsvrede, dat veelal betrekking heeft op het doen en laten van de graven en overige actoren, bijvoorbeeld de clerus of de stedelijke bevolking, achterwege laat. Het onderzoek zal zich beperken tot het ontstaan van de *Pax Dei* in Vlaanderen en de verdere ontwikkeling van de godsvredesbeweging, in al haar vormen, tot aan graaf Karel de Goede (1119-1127). De reden hiervoor is dat de graven na Karel zich minder hard hebben gemaakt voor het uitdragen van een godsvrede of een grafelijke vrede. De vrede en het bewaren ervan werden een integraal onderdeel van graaf. De term ‘Vrede van de Graaf’ verdwijnt dan ook na 1138.¹³ Er was dus geen sprake meer van een *Pax Comitis*, maar van een *pax Flandria* (vrede van Vlaanderen). De graaf stelde zich niet langer op als de bewaker van zijn eigen vrede, maar als hoeder van de vrede van het Vlaanderen in het algemeen.

De uitwerking van de godsvredesbeweging in Vlaanderen is interessant, ten eerste omdat dikwijls in onderzoeken over het eerdergenoemde fenomeen wordt gekozen om de invloed in de ontstaansgebieden te bepalen. Aquitanië is overbelicht: een blik op de bibliografie van dit onderzoek is daarvoor al voldoende bewijs. Ten tweede hebben de graven van Vlaanderen de godsvredesbeweging gedurende de elfde en twaalfde eeuw gebruikt om hun positie te verstevigen en macht uit te breiden, iets waarvoor slechts weinig aandacht is. Een initiatief van de clerus werd geheel toegeëigend door de graaf, die de geestelijkheid buitenspel zette. Om beide redenen tracht dit onderzoek een kort overzicht te geven van de invloed van de godsvredesbeweging in Vlaanderen. Het hoopt zo een ander licht te werpen op de machtspolitiek

¹² D. Nicholas, *Medieval Flanders* (New York 1992), 49.

¹³ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei* (Stuttgart 1964), 158.

van de Vlaamse graven, die te vaak slechts wordt beschreven aan de hand van de diverse gevoerde oorlogen en dynastieke perikelen van de grafelijke familie.

De aard en mate van geweld waartegen de openbare bijeenkomsten van bisschoppen gericht waren, en de structuur van de maatschappij waarin deze gebeurtenissen plaatsvonden zijn bijzonder lastig te bepalen. Dit is het gevolg van het feit dat in de bronnen uit de elfde en twaalfde eeuw dikwijls enige vorm van objectiviteit ontbreekt doordat deze zijn opgesteld door geestelijke dan wel seculiere auteurs met een eigen agenda. Hierover is dan ook de afgelopen tijd de nodige discussie geweest. In 1985 verklaart S.D. Sargent in een artikel dat zuidelijk Frankrijk in de tiende en elfde eeuw in politieke anarchie verkeerde. Dit was het gevolg van het ineensstorten van de politieke machtsstructuren, die waren overgebleven na de val het Karolingische rijk, onder druk van aanvallen van de Noormannen.¹⁴ Zonder centrale autoriteit was de weg vrij voor lokale machthebbers om op grote schaal kastelen en vestingen te bouwen, om zo de omliggende velden en landerijen onder hun invloed te plaatsen. Gedurende de hevige concurrentiestrijd tussen de verschillende partijen was het dikwijls de clerus die het moest ontgelden: hij was immers niet in staat zich direct te verweren tegen de gewelddadigheden.¹⁵ Sargent ziet de vergaderingen, bijeengeroepen door onder andere bisschop Guy II van Le Puy, als een reactie op de agressie van de adel door de eerste en derde stand, die hen trachten te beperken door middel van religieuze dreigingen.¹⁶ Een soortgelijke visie werd een aantal jaren eerder door G. Duby geuit in zijn werk *The three orders: feudal society imagined* (1980), waarbij hij de nadruk legt op de sterke scheidingen tussen de drie standen. De clerus, adel en boeren verschilden, volgens Duby, sterk van elkaar zowel op cultureel, als politiek en economisch gebied.

De visie van Sargent en Duby is vanaf 1994 tot 1997 hevig bekritiseerd, onder andere in het tijdschrift *Past & Present*, tijdens een debat over de feodale revolutie. De centrale auteurs binnen dit debat zijn D. Barthélemy, S.D. White, T. Reuter en C. Wickham.¹⁷ De feodale revolutie zou gekenmerkt worden door de fragmentatie van de adellijke macht, waardoor lokale heersers in staat waren zich rechten toe te eigenen die voorheen slechts aan de graven hadden

¹⁴ S.D. Sargent, 'Religious responses to social violence in eleventh-century Aquitaine', *Historical Reflections* 12 (1985), 219.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Idem, 220.

¹⁷ Deze artikelen zijn te vinden in het historisch tijdschrift *Past & Present*, vol. 142 (1994), vol. 152 (1996) en vol. 155 (1997).

toebehoord. Het feodale systeem, waarin lokale heersers schatplichtig waren aan hun meerderen, kwam langzaam te vervallen. Ter discussie staat of een dergelijke verschuiving kon plaatsvinden binnen de kaders geschapen door Sargent en Duby, waarbij ook werd getwijfeld aan de mate en snelheid waarin deze ontwikkelingen zich voltrokken. Daarnaast plaatsen de auteurs uit *Past & Present* de nodige kanttekeningen bij de anarchistische en gewelddadige indruk van de samenleving, die de twee eerdergenoemde historici proberen te schetsen. Verder wordt opgemerkt dat de theorie vooral betrekking heeft op Frankrijk, waar de adellijke macht daadwerkelijk gefragmenteerd raakte, en niet op andere regionen. In Vlaanderen bleef de macht stevig in de handen van de graaf, met uitzondering van de laatste helft van de tiende eeuw gedurende de opvolgingscrises van Arnulf I en Arnulf II.

Het debat omtrent de feodale revolutie is in het bovenstaande kort weergegeven om aan te geven dat de auteur op de hoogte is van de verschillende academische perspectieven die betrekking hebben op de feodale maatschappij van de hoge middeleeuwen. Hoewel het onderwerp van dit onderzoek geen betrekking heeft op het debat, was de godsvrede een fenomeen dat zich manifesteerde binnen de kaders van de feodale samenleving en kon het debat daarom niet ongenoemd blijven.

PAX DEI (GODSVREDE)

De eeuw die aan de introductie van de godsvrede in Vlaanderen vooraf ging werd gekenmerkt door terugkerend onheil dat de machtsbasis van de graven onzeker en wankel had gemaakt. De dood van Arnulf I (918-965) markeerde het begin van een instabiele periode. Hij kon zijn ambt niet overdragen aan zijn vroegtijdig overleden zoon Boudewijn III (958-962) en werd daarom opgevolgd door zijn vijfjarige kleinzoon Arnulf II (965-971) als graaf.¹⁸ Omdat de jonge Arnulf II niet in staat was te regeren - de taak werd waargenomen door een regent - kwam de macht van de graaf op losse schroeven te staan en stelden zijn leenmannen zich veel onafhankelijker op dan ze voorheen hadden gedaan. Lokale machthebbers eigenden zich het recht toe belasting te heffen, troepen te verzamelen en recht te spreken, allemaal taken die eerder slechts de graaf toebehoorden.¹⁹ Naast dat af werd gedaan aan de interne macht van de graaf van Vlaanderen, waren er ook externe partijen die hun oog hadden laten vallen op gebieden die onder het graafschap vielen. De keizer van het Duitse rijk, Otto II (973-983), probeerde de invloed van Arnulf II in te perken, daar waar zijn rijk grensde aan de rivier de Schelde, nabij de economisch belangrijke stad Gent. Dit deed hij door in de nabijheid enkele forten te bouwen die werden bemand door keizerlijke soldaten.²⁰ De macht van de graaf nam hierdoor sterk af en na de dood van Arnulf II in 988 was de controle geheel verloren over een aantal steden in het gebieden rondom Gent. Dit hield in dat er geen mogelijkheid meer was tot het effectief heffen van belastingen.

Na de dood van Arnulf II ontstond er een crisis die veel gelijkenis vertoonde met de problemen die zich hadden voorgedaan na het overlijden van Arnulf I. De elfjarige Boudewijn IV (988-1035) volgde zijn vader op, waardoor een groot aantal vazallen van Arnulf II de gelegenheid te baat namen om hun lenen te veranderen in eigengoederen (*allodia*): gebieden waar de graaf geen zeggenschap meer over kon uitoefenen.²¹ Boudewijn hernam het initiatief door het verloren gebied rondom Gent te heroveren en zijn macht oostwaarts uit te breiden. Daarnaast hervormde hij de bestuurslagen in Vlaanderen door deze op te delen in kleine bestuurlijke en gerechtelijke eenheden, genaamd kasselrijen (*comitatus*), en daarover een slotvoogd of kastelein (*castellanus*) aan te stellen. Dezen bestuurden in naam van de graaf het

¹⁸ Nicholas, *Medieval Flanders*, 43.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, 44.

²¹ *Idem*, 45.

gebied en ontfermden zich daarnaast over de verdediging.²² Minder vooruitstrevend was de graaf in zijn omgang met kerkelijke hervormingen, die hij dikwijls afwees of terugdraaide. Boudewijn bleef de hoogste macht houden, ook inzake kerkelijke aangelegenheden. De graaf kon daardoor blijven ingrijpen, zoals in 1030 toen hij de bisschop van Terwaan afzette die tegen zijn wil was benoemd.²³ Tijdens de regeringsperiode van Boudewijn IV keerde de macht weer terug naar waar deze was geweest ten tijde van Arnulf I: in de handen van de graaf.

I. Intrede *Pax Dei* te Vlaanderen

Boudewijn IV werd erkend als beschermheer van alle Vlaamse kloosters. Dit gaf hem het recht zich in te laten met de interne aangelegenheden van deze geestelijke instanties, die in ruil hiervoor grafelijke bescherming ontvingen.²⁴ De macht die de graaf hierdoor ontving, was groot en stelde hem onder andere in staat in 1024 bisschop Gerard van Kamerijk te dwingen om de godsvrede uit te roepen op een bijeenkomst te Douai.²⁵ Daar zwoeren de aanwezige edelen geen geweld tegen de clerus te gebruiken. De bisschop was fel gekant tegen de godsvrede. De pacifistische eed, hoewel een mooie afspiegeling van het naderende hemels koninkrijk, stortte volgens hem allen die hem zwoeren in het onheil, omdat ze daardoor onlosmakelijk gebonden waren aan iets waar ze slechts met de grootste moeite navolging aan konden geven.²⁶ De godsvrede deed meer slecht dan goed volgens de bisschop van Kamerijk en kon daarom slechts door de invloed van de graaf worden afgekondigd. Dit was de eerste maal dat er een godsvrede van kracht werd in Vlaanderen.

De tweede maal volgde enige jaren later, tegen het einde van het bewind van Boudewijn IV. De aanleiding hiervoor was de bruiloft van zijn zoon, de latere Boudewijn V (1035-1067), die trouwde met Adela, dochter van Robert II van Frankrijk (996-1031) in het jaar 1030. Dit bracht de zoon van de Vlaamse graaf ertoe met de hulp van enkele edelen zijn vader af te zetten en zichzelf tot graaf van Vlaanderen uit te roepen. Boudewijn IV was genoodzaakt uit te wijken naar bevriend Normandië, maar keerde spoedig daarvan terug met hulp in de vorm van een leger, waarna zijn zoon zich overgaf.²⁷ De vrede werd hersteld tussen vader en zoon, mede dankzij de

²² Nicholas, *Medieval Flanders*, 47. Voor uitleg omtrent de term 'kasselrij' (Engels: *castellany*) zie: Nicholas, *Medieval Flanders*, 82-83.

²³ Idem, 48.

²⁴ Ibidem.

²⁵ G. Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace in eleventh-century Flanders', in: Thomas Head en Richard Landes ed., *The peace of God. Social violence and religious response in France around the year 1000* (New York 1992) 239.

²⁶ G. Duby, *The three orders: feudal society imagined* (Chicago 1980), 28.

²⁷ Nicholas, *Medieval Flanders*, 48.

bemiddeling van de hertog van Normandië. Gelijktijdig werd er een vergadering belegd in Oudenaarde voor een groot deel van de edelen en geestelijken uit Vlaanderen, alwaar de graaf en de bisschop van Doornik de aanwezigen lieten zweren zich te houden aan de godsvrede.²⁸ De reden waarom Boudewijn IV hier de godsvrede liet instellen is vooralsnog onduidelijk. Een goede mogelijkheid zou echter zijn om de tweespalt te verminderen die onder de adel was ontstaan bij de mislukte machtsovername van zijn zoon. Boudewijn V volgde in 1042 het voorbeeld van zijn vader en stelde samen met de bisschop van Terwaan de godsvrede nogmaals in.²⁹

II. Bevordering vrede vanuit Lobbes

Zo werd in een periode van minder dan twintig jaar driemaal, onder leiding van de graaf van Vlaanderen, de godsvrede uitgesproken. Dit herhaalde zich tot aan het jaar 1093 niet meer. Een mogelijke oorzaak, die hiervoor wordt gegeven, is de constante staat van oorlog waarin de graven van Vlaanderen zich na 1047 bevonden.³⁰ Vanaf het laatstgenoemde jaar tot aan 1056 vocht Boudewijn V met Hendrik III, de keizer van het Duitse rijk, om het gebied Lotharingen. De strijd werd hierbij grotendeels gevoerd in Henegouwen, dat zwaar gehavend uit de lange oorlog kwam. De oorlog eindigde met de dood van Hendrik, waardoor Boudewijn zijn grondgebied wist vast te houden en de keizerlijke invloed kon terugdringen.³¹ De langdurige preoccupatie van Boudewijn met het voeren van oorlog had, naast het niet laten uitroepen van een godsvrede, een ander indirect negatief gevolg ten opzicht van de vrede in het graafschap Vlaanderen: er vielen grote gaten in de hoogste bestuurlijke laag. De oorlog eiste immers zijn tol, zowel van de gewone voetsoldaat als van de meest adellijke strijder. Na afloop van iedere oorlog ontstond er vervolgens een strijd om het machtsvacuüm te vullen en een nieuwe orde te bepalen, wat gezien zou kunnen worden als een extra geweld bevorderende factor naast de afwezigheid van de godsvrede.³² De interne strijd liep vaak hoog op, zelfs zo dat de Vlamingen in de omliggende gebieden bekend kwamen te staan als een volk dat vocht om het vechten en waarvan de afzonderlijke leden zich vaak gelijktijdig in verschillende ruzies bevonden.³³

Dit betekende echter niet dat de graaf zich geheel afzijdig hield wat betreft het

²⁸ Nicholas, *Medieval Flanders*, 49.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 240.

³¹ Ibidem.

³² Idem, 242.

³³ Idem, 243 en 255.

bevorderen van de rust in zijn gebieden, zeker als de auteur van de *Miracula sancti Ursuari* gelooft mag worden. In deze hagiografie van St. Ursmar trekt in 1060 een aantal monniken rond in het graafschap Vlaanderen opzoek naar giften om hun zwaar beschadigde klooster te herstellen. Ze waren afkomstig uit het klooster van Lobbes, gelegen in Henegouwen, dat werd verwoest tijdens de oorlog om Lotharingen.³⁴ Dit is echter niet de beweegreden die de auteur van het heiligenleven zelf aandraagt voor deze *delatio*, maar de motivatie die tussen de regels door waargenomen kan worden. In werkelijkheid zou de tocht de graaf moeten overtuigen om de landerijen van de verwoeste abdij in Vlaanderen te herstellen, om zo in de opbouw van het klooster te voorzien. Uit andere bronnen blijkt dat de monniken op aandringen van de graaf zelf de rondtocht hebben ondernomen.³⁵ Gedurende deze rondtocht werden de relieken van St. Ursmar gebruikt om vetes en geweld uit te bannen en de vrede te herstellen; volgens de monniken zelf het grootste wonder, naast de genezingen en andere mirakels.³⁶ De methoden die door de monniken uit Lobbes worden toegepast komen overeen met de wijze waarop deze al door de bisschoppen Guy II van Le Puy en Gerard van Kamerijk in respectievelijk 978 en 1024 werden gepraktiseerd. Ten overstaan van een grote menigte en in de nabijheid van relieken werd aan iedere edelman afzonderlijk gevraagd of hij zijn vijanden wilde vergeven en vrede wilde sluiten. De sociale druk van de mensenmassa, het vrome ontzag voor de relieken en de individuele benadering bracht de edelen er in welhaast alle gevallen toe hiermee in te stemmen.³⁷ Bij een dergelijke vergadering in Sint-Winoksbergen, georganiseerd door de monniken, waren zelfs de graaf en gravin aanwezig, om de verbreiding van de godsvrede met hun tegenwoordigheid te bevorderen. In 1070 riep de graaf zelf in Bergen een soortgelijke bijeenkomst samen, alwaar vetes werden beslecht en vrede werd gesloten.³⁸

Uit de bovenstaande gebeurtenissen kan worden opgemaakt dat de graven van Vlaanderen - of het nu Boudewijn IV, V of VI waren - allen actief hebben bijgedragen aan de verspreiding van vrede. Dit was dikwijls in de vorm van massale vergaderingen waar de godsvrede werd afgekondigd, maar ook als deze niet werd uitgeroepen, dan werden andere

³⁴ Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 241-242.

³⁵ M. de Jong, 'Monniken, ridder en geweld in elfde-eeuws Vlaanderen', *Sociologische Gids* 29 (1982), 283; Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 252.

³⁶ Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 242.

³⁷ Idem, 244-245.

³⁸ Idem, 256.

partijen waar een vreedestichtende werking vanuit ging door de graaf aangewend. De graaf nam zijn taak als bemiddelende en vreedestichtende heerser serieus.

Het succes van de *Pax Dei* in Vlaanderen is lastig vast te stellen. De bijeenkomsten waarop de godsvrede werd uitgesproken werden in korte tijd meerdere malen herhaald, wat uiting geeft aan de moeite die de Vlaamse edelen klaarblijkelijk hadden met het niet opnemen van de wapens om een conflict te beëindigen. Het geringe vertrouwen van de bisschop van Kamerijk in de adel werd bevestigd, nadat hij zich in 1024 had verzet tegen het afkondigen van de godsvrede. Er kan echter niet worden gesteld dat de godsvrede geen rol van betekenis heeft gespeeld in Vlaanderen, daarvoor was de opkomst bij de vergaderingen gedurende een periode van enkele tientallen jaren te hoog.³⁹ De hele gemeenschap liep uit en zag hoe de lokale adel zich committeerde aan de godsvrede. Door het verspreiden van haar idealen maakte de beweging de weg vrij voor een meer geïnstitutionaliseerde vorm van de godsvrede; de *Treuga Dei*, het Godsbestand.

³⁹ Exacte aantallen zijn helaas niet opgetekend. Er wordt echter wel op verschillende plekken gesproken over een grote menigte (*maxima turba*) en over het belang van een dergelijk grote groep ten overstaan waarvan de edelen de eed van de godsvrede dienden te zweren. Zie onder andere voor de grote menigte in Duby, *The three orders*, 26; Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 250-258; alle Vlaamse ridders zweren zich te houden aan de godsvrede onder Boudewijn IV in Nicholas, *Medieval Flanders*, 48; en tenslotte voor het belang van de *maxima turba* in Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 249.

TREUGA DEI (GODSBESTAND)

Voordat de ontwikkeling van het Bestand van God in Vlaanderen kan worden beschreven moet eerst duidelijk worden geformuleerd wat in dit onderzoek wordt verstaan onder de term *Treuga Dei*. Wanneer de geciteerde literatuur wordt bekeken valt op dat de term tamelijk ambigue is en dat het gebruik niet eenduidig is. Dit heeft tot gevolg dat voor de ene auteur de term '*Pax Dei*' en '*Treuga Dei*' of '*peace*' en '*truce*' inwisselbaar zijn, terwijl voor andere auteurs tussen de termen een zeer duidelijke scheiding is.⁴⁰ De verwarring is begrijpelijk, omdat bronnen vaak spreken over zowel een 'vrede' als een 'bestand'. Of de middeleeuwse auteurs van de bronnen zelf onderscheid aanbrachten in het gebruik van de term is een vraag die in dit onderzoek niet behandeld zal worden. Het geeft echter wel aan dat de 'vrede' en het 'bestand' wellicht meer inwisselbaar zijn geweest dan gedacht werd. In het onderstaande is uitgegaan van de scheiding die door auteurs als H. Hoffmann en D. Nicholas consequent wordt doorgevoerd. De vrede die werd afgekondigd op een grote bijeenkomst en slechts betrekking had op edelen, die zwoeren niet de wapens zouden opnemen waardoor clerici en hun bezittingen schade werd berokkend, wordt *Pax Dei* of godsvrede genoemd. De vrede die werd afgekondigd met allerhande specificaties en daardoor complexer en verstrekkender was, wordt *Treuga Dei* of Bestand van God genoemd.

I. Het Godsbestand uit Roussillon

De godsvredesbeweging verspreidde zich gedurende de elfde eeuw als een inktvlek over West-Europa en vond veel navolging. Na enige decennia consolideerde deze beweging zich en begon het onderdeel uit te maken van de middelen die geestelijke en wereldlijke leiders tot hun beschikking hadden om vrede te bewerkstelligen. Dit had een institutionaliserende werking, waardoor de godsvrede een andere vorm kreeg die het best vergeleken kan worden met een bestand of *treuga*.⁴¹ Hieraan waren meer regels verbonden dan slechts de belofte om clerici en hun eigendommen te ontzien gedurende de oorlog. Aanvullende bepalingen dienden de vrede voor iedereen te waarborgen, niet slechts voor de clerus.

De eerste maal dat een dergelijk Bestand van God naar alle waarschijnlijkheid voorkwam was onder de bisschoppen Berengar IV van Elne en Oliba van Vic in 1027.⁴² Beide plaatsen

⁴⁰ Een voorbeeld van het eerste kaliber auteurs is G. Koziol en dat van het tweede soort zijn onder andere H. Hoffmann en D. Nicholas.

⁴¹ Deze term is te vertalen met 'bestand', maar ook met 'wapenstilstand'. Het heeft dus een meer pacifistische connotatie dan het Nederlandse woord 'bestand'.

⁴² Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 74.

(gelegen in Catalonië) werden geteisterd door een strijd tussen graaf Gausfred II van Roussillon en diens oom Hugo I van Ampurias. Beiden vochten om de nalatenschap van Gausfred I, respectievelijk de grootvader en vader van de zelfbenoemde graven, die zijn bezittingen had verdeeld onder zijn nazaten. In het eerdergenoemde jaar werd een concilie belegd om vrede te bewerkstelligen, waarbij een grote menigte aanwezig was alsmede een aanzienlijke verzameling relieken.⁴³ De vergadering leek bijzonder veel op een godsvredesbijeenkomst, maar in plaats van een godsvrede af te kondigen, werd besloten tot een langdurige wapenstilstand. Die duurde vanaf zaterdagmiddag tot maandag bij zonsopgang zo lang als het bestand bestond.⁴⁴ Daarnaast worden op de andere dagen van de week, waarop wel gevochten kon worden, de geestelijken en hun eigendommen niet aangevallen of geplunderd, op straffe van excommunicatie. Het bestand werd van kracht in het graafschap Roussillon en het bisdom Elne.

Enige tijd later werd in 1033 door de Catalaanse bisschoppen, te weten de bisschoppen van Vic, Gerona, Barcelona, Urgell en Elne, en wereldlijke leiders uit de gelijknamige regio's ook een *Treuga Dei* opgesteld. Dit bestand was bijzonder omvangrijk en bepaalde dat er niet gevochten kon worden van donderdag tot en met maandag, met als aanvulling daarop een lijst van meer dan zeventien andere dagen waarop er kerkelijke gedenk- of feestdagen plaatsvonden.⁴⁵ Op overtreding van de *Treuga* stond een genoegdoening, vaak in de vorm van een boete, en als deze uitbleef werd de schuldige geëxcommuniceerd. In tegenstelling tot eerdere bestanden werden er ook andere straffen ingevoerd die gelang de overtreding in werking werden gesteld.⁴⁶ Zo kon bij moord, gepleegd in de periode waar het Godsbestand van kracht was, de dader levenslang worden verbannen uit de gemeenschap. Door wie en hoe deze straffen uitgesproken zouden worden, is vooralsnog onduidelijk. Het lijkt echter op een samenwerkingsverband tussen de geestelijke en wereldlijke leiders, dat samen met het complexe straffensysteem des te meer uitdrukking geeft aan de institutionalisering van de godsvrede tot het Godsbestand.

II. *Treuga Dei* in Vlaanderen

Net als de godsvredesbeweging verplaatste de *Treuga Dei* zich over West-Europa. Slechts enkele jaren later dan het Godsbestand in Catalonië werd in 1037 in Bourgondië een soortgelijk bestand

⁴³ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 74-75.

⁴⁴ Idem, 75.

⁴⁵ Idem, 77.

⁴⁶ Idem, 78.

ingevoerd, hoewel deze minder omvangrijk was dan de *Treuga* uit de eerstgenoemde regio.⁴⁷ Zo ook in Vlaanderen, alwaar in 1063 door graaf Boudewijn V en bisschop Drogo van Terwaan een Godsbestand werd afgekondigd van woensdagnacht tot maandagochtend iedere week van het jaar.⁴⁸ Dit gebeurde, net als voorheen bij de godsvrede, ten overstaan van een grote menigte, bestaande uit edelen, geestelijken en gewoon volk, in de aanwezigheid van relieken. Grote verschillen in de manier waarop het Godsbestand tot stand kwam zijn niet te bespeuren. De omvang van het bestand was echter anders dan dit tijdens de godsvrede was geweest. Wie het Godsbestand heeft gehandhaafd, is onduidelijk. Het graafschap heeft echter onder Boudewijn VI (1067-1070), drie jaren vanaf 1067, een rustige periode doorgemaakt.⁴⁹ Hij regeerde Vlaanderen en Henegouwen - zijn vader had hem in het huwelijk laten treden met de weduwe van de graaf van Henegouwen in 1051 - en bewaarde de vrede zo dat “niemand het nodig achtte een wapen te dragen, ’s nachts de deuren te vergrendelen of de ploegen van het land op te bergen.”⁵⁰ Gedurende de regeringsperiode van Boudewijn VI was het in verschillende delen van Vlaanderen de gewoonte om met vaste regelmaat vergaderingen te beleggen alwaar het Godsbestand uitgevaardigd werd en overtreders werden berecht.⁵¹

Na de dood van Boudewijn VI was er een korte dynastieke crisis, omdat zowel de broer van de graaf als zijn zoon het bewind over Vlaanderen naar zich toetrokken. Robrecht I de Fries (1071-1093) en Arnulf III (1070-1071) streden een jaar om de positie van graaf, waarbij de laatstgenoemde kwam te overlijden bij een veldslag te Kassel.⁵² Zo werd Robrecht I de nieuwe graaf van Vlaanderen en regeerde hij “*in magna pace*” (in grote vrede) volgens de in twaalfde eeuw levende monnik Herman van Doornik.⁵³ Andere bronnen spreken dit echter tegen, zoals het heiligenleven van St. Arnulf van Soissons, waarin beschreven staat dat tijdens diens tochten door Vlaanderen bloedvergieten aan de orde van de dag was. De heilige was daardoor genoodzaakt vrede te stichten en trok van stad naar stad om vetes te beslechten en geweld te stoppen. De Vlamingen waren hem hier bijzonder dankbaar voor de inwoners van de stad Brugge in het bijzonder; ze hadden uitgerekend dat door de bemiddelingen van Arnulf er 10.000 zilvermarken

⁴⁷ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 79.

⁴⁸ Galbert van Brugge, *The murder of Charles the Good*, 43; Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 147.

⁴⁹ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 148.

⁵⁰ Wat betreft het huwelijk met de weduwe van de graaf van Henegouwen: Nicholas, *Medieval Flanders*, 48. Voor het citaat zie: Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 148.

⁵¹ Koziol, ‘Monks, Feuds and the making of peace’, 257.

⁵² Nicholas, *Medieval Flanders*, 52.

⁵³ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 148.

waren bespaard.⁵⁴ Gedurende de regeringsperiode van Robrecht I werd er nog weinig gesproken over het Godsbestand. Pas tijdens het bewind van zijn zoon Robrecht II (1093-1111) werd deze weer nieuw leven ingeblazen, maar wel in een andere vorm, te weten de *Pax Comitum*.⁵⁵

Het Godsbestand kenmerkt de overgang tussen de godsvrede en de grafelijke vrede, daarom zou er gezegd kunnen worden dat het hinkt op twee gedachten. Enerzijds wil het de clerus beschermen tegen geweld en plundering, zoals het ook met de godsvrede had gedaan. Anderzijds wil het de gehele maatschappij vreedzamer maken door geweld op bepaalde dagen uit te bannen, door bij overtreding van deze bepalingen straffen op te leggen al naargelang de omvang van de misstap. Doordat er niet duidelijk is wie het Godsbestand handhaafde blijft de bijdrage van de graaf twijfelachtig, maar vanwege de omvang van het bestand, het had betrekking op een groot deel van de bevolking, blijft zijn bijdrage zeer waarschijnlijk.

Het slagen van de *Treuga Dei* als pacificatiemiddel is niet te bepalen omdat de beschikbare gegevens tegenstrijdig en subjectief zijn. Vanzelfsprekend zal in een *vita* staan beschreven hoe de heilige in kwestie al vredestichtend rondtrok. Zo is in het heiligenleven van Arnulf te lezen dat de heilige zich constant omringd wist door twistzieke en bloeddorstige Vlamingen, die hij, omdat de graaf tekort schoot, tot bedaren bracht. In de verslagen van de daden van de Vlaamse graven, gemaakt aan hun eigen hof, staan uiteraard verhalen over de grote rust en vrede die gebracht werd door toedoen van de graaf zelf. Wat wel gezegd kan worden is dat het Bestand van God de weg voor een verdere institutionalisering van de godsvrede heeft geplaveid. Blijk hiervan geeft het feit dat de officiële afkondiging van de *Treuga Dei*, deze verbod wapengeweld op enkele dagen in de week, door paus Urbanus II op het concilie van Clermont in 1095 zeer snelle ingang vond Noord-Frankrijk en Vlaanderen in het bijzonder.⁵⁶ De geestelijke en wereldlijke leiders waren al bekend met het concept en de formele afkondiging bevestigde slechts wat al voor langere tijd bestond.

⁵⁴ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 149.

⁵⁵ Idem, 150.

⁵⁶ Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 257.

PAX COMITIS

Net als bij de introductie op het hoofdstuk van de *Treuga Dei*, is ook hier een korte verduidelijking omtrent het begrip *Pax Comitatus* (Vrede van de Graaf) en de gebruikte literatuur wenselijk. De term *Pax Comitatus* komt bijzonder weinig voor in de gelezen werken alsmede de bronnen waarop deze literatuur is gebaseerd. Dit betekent dat de auteur voor dit hoofdstuk de term breder heeft geïnterpreteerd, want anders zou het al te karig worden. Alle gevallen waar gesproken wordt over de graaf die de vrede in Vlaanderen handhaaft, door zich op te stellen als rechter of wetgever, worden onder de *Pax Comitatus* gerekend. Dit zou mogelijk tot gevolg kunnen hebben dat de graaf al te snel als initiator van een grafelijke vrede wordt voorgesteld, terwijl dit geenszins het geval is. Hier zal rekening mee gehouden worden door slechts acties die in het verlengde van de *Pax Dei* of *Treuga Dei* lagen, de eerdergenoemde handelingen als wetgever of rechter, de graaf toe te schrijven als acties in de naam van de grafelijke vrede.

In het onderstaande zal de korte geschiedenis van de Vlaamse graven Robrecht I, Robrecht II, Boudewijn VII en Karel de Goede worden beschreven, om op die manier een betere indruk te krijgen van de politieke situatie waarin het Godsbestand zich ontwikkelde tot grafelijke vrede. De macht van de graaf heeft immers van doen met de mate waarop hij de vrede kan toe-eigenen. Daarna zal de overgang van *Treuga Dei* naar *Pax Comitatus* worden besproken aan de hand van de maatregelen en posities die de graven innamen om vrede in hun gebied te bewerkstelligen en te handhaven.

I. Macht en onrust in Vlaanderen

Het conflict tussen Arnulf III en Robrecht I zou van de laatstgenoemde een schurk kunnen maken. Hij misgunde immers zijn neef het de positie van graaf en in plaats daarvan eigende hij het zichzelf toe. Dat was niet het geval, want na zijn staatsgreep bleef hij en met hem het Vlaamse graafschap in hoog aanzien staan. Dit ten gevolge van een aantal zeer gunstige huwelijken die gesloten werden tussen de nakomelingen van de graaf en andere vorstelijke- dan wel voorname adellijke families.⁵⁷ Zijn opvolger Robrecht II zette deze lijn voort door, naast de uitbreiding van de invloedssfeer door huwelijken, gebiedsuitbreiding te bewerkstelligen door enkele succesvolle oorlogen te voeren tegen naburige heersers. De macht van de Vlaamse graaf werd zo groot dat de Duitse keizer Hendrik V (1105-1125) niet anders kon dan hem het invloedrijke bisdom Kamerijk te belenen. Hierdoor was de graaf, mede door de inspanningen

⁵⁷ Nicholas, *Medieval Flanders*, 56.

van zijn vrouw Clementina van Bourgondië (1070-1129), in staat diverse kerkelijke hervormingen te stimuleren, zoals de invoering van de benedictijner orde in enkele kloosters en het aanstellen van een meer hervormingsgezinde bisschop in Terwaan.⁵⁸ In 1095 gaf de Vlaamse graaf gehoor aan de oproep van de paus Urbanus II, gedaan op het concilie van Clermont, om op kruistocht naar het Heilige Land te gaan. Hij keerde terug als Robrecht van Jeruzalem, vanwege zijn deelname aan de slag bij Ascalon en de relieken die hij had meegebracht als geschenk van de Byzantijnse koning.⁵⁹

De relatief rustige regeringsperiode van de graven van Vlaanderen liep ten einde met de dood van Robrecht II en de overgang van het grafelijke ambt op zijn zoon Boudewijn VII (1111-1119) in 1111. De nog jonge Boudewijn werd door zijn moeder Clementina belaagd, nadat hij had geweigerd haar de landen terug te schenken die zij als bruidsschat had ingebracht. Hierbij kreeg de gravin hulp van de Zuid-Vlaamse adel en de graaf van Henegouwen. De grote steden uit het noorden van Vlaanderen stonden echter achter de jonge graaf, wat tot gevolg had dat Clementina en haar bondgenoten genoodzaakt waren de aftocht te blazen.⁶⁰ Boudewijn had minder succes toen hij zich achter de verkeerde kandidaat voor het hertogdom Normandië schaarde, en zo in conflict geraakte met Hendrik I (1100-1135), de koning van Engeland. Tijdens een gevecht gedurende een veldtocht in Normandië tegen de laatstgenoemde koning raakte de graaf gewond en bezweek niet veel later.⁶¹

Boudewijn VII werd als graaf van Vlaanderen opgevolgd door zijn neef Karel de Goede, die een even turbulente regeringsperiode was gegeven als zijn voorganger. Direct kreeg de nieuwe graaf te maken met een opstand, voor de tweede maal geïnitieerd door Clementina, waarbij Willem van Ieper (1090-1164), een bastaard van Robrecht I, als tegengraaf werd aangesteld.⁶² Karel wist de opstand neer te slaan en Willem vluchtte naar Engeland. Daarnaast woedde er in Vlaanderen een hongersnood gedurende de jaren 1124 en 1125, die de graaf ertoe aanzette om graan uit zijn persoonlijke opslag te laten uitdelen.⁶³ Dit maakte de graaf bij de bevolking geliefd. Minder bemind raakte Karel toen hij na een conflict met een van zijn voornaamste hovelingen, die uit het onvrije geslacht van de Erebalden afkomstig was, besloot

⁵⁸ Nicholas, *Medieval Flanders*, 57.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Idem, 58-59.

⁶¹ Idem, 59.

⁶² Idem, 62.

⁶³ Ibidem.

deze af te zetten en zijn bezittingen op te eisen. Voordat de graaf zijn plan ten uitvoer kon brengen vermoordden de Erembalden en hun volgelingen in 1127 de graaf in Brugge. Dit gebeurde in een kerk gedurende het opdragen van de mis, wat van Karel de Goede een martelaar maakte, maar ook een grote opvolgingscrisis tot gevolg had.⁶⁴ Uiteindelijk kwam Vlaanderen sterker uit de problematiek die de moord op Karel omgaf dan ze voorheen was geweest. Het graafschap bleef verenigd onder een machtige graaf, die zich gedurende de opvolgingscrisis had kunnen ontdoen van lastige en opstandige edelen, en was zo op weg naar de toekomst als krachtige administratieve staat met een steeds groter rol voor de steden.

II. Voortgang *Pax Comitis*

Het prestige en de macht van de graven van Vlaanderen steeg gedurende de relatief rustige regeringsperiode van Robrecht I en Robrecht II, onder andere door de gunstige verstandhoudingen en verbintenissen die werden gesloten met andere heersers die het graafschap omgaven. Daarnaast kregen beide graven mythische allure door hun tochten richting het Heilige Land, alwaar zij deelnamen aan de kruistochten en vochten tegen de Turken.⁶⁵ Ook tijdens het woelige bewind van Boudewijn VII en Karel de Goede wisten de graven hun macht te behouden en uit te breiden.⁶⁶ Dit betekende ook dat de graven van Vlaanderen gedurende de regeringsperiode van de bovengenoemden in staat waren hun interne macht te verstevigen, wat blijkt uit de manier waarop ze hun eigen vrede konden handhaven, steeds minder afhankelijk van de clerus en overige adel; partijen die wat betreft invloed moesten inbinden.

Het toe-eigenen van de vrede in Vlaanderen blijkt onder andere uit maatregelen die de graven namen. Zo verbood Robrecht I de bouw van kastelen zonder zijn toestemming, dit moest de private oorlogen tussen de edelen een halt toeroepen, en stelde hij zich op als beschermheer van alle kooplieden, weduwen, reizigers en wezen.⁶⁷ Hoewel dit uiteindelijk vrij weinig uithaalde, geeft het wel aan op welke manier de graaf zich positioneerde ten opzichte van zijn onderdanen: als bewaker van de vrede. Robrecht II liet tijdens zijn aantreden als graaf het verbod van zijn voorganger nogmaals afkondigen en voegde hieraan toe dat, omdat alle edelen vazallen waren van de graaf en hun bezittingen in wezen hem toebehoorden, het zijn recht staat was alle kastelen in Vlaanderen te bezetten zonder enige vorm van proces.⁶⁸ Verder riep hij een

⁶⁴ Nicholas, *Medieval Flanders*, 62-63.

⁶⁵ Idem, 56-58.

⁶⁶ Voor Boudewijn VII zie Nicholas, *Medieval Flanders*, 58-60; voor Karel de Goede zie Idem, 62-63.

⁶⁷ Nicholas, *Medieval Flanders*, 60.

⁶⁸ Idem, 61.

godsvrede af in zijn eigen naam, geheel tegen de traditie, waarbij dergelijke vredes werden afgekondigd door clerici op een vergadering van de gemeenschap. Hiermee zette Robrecht II de lijn van zijn vader voort met een vrede in de naam van de graaf zelf: de *Pax Comitum*.⁶⁹ De Vrede van de Graaf hield ook een marktvrede in. Op de markt moesten de kooplieden ten slotte in alle rust hun waar kunnen verhandelen. Deze *Pax Comitum* werd door de opvolgers van Robrecht II zeer streng gecontroleerd op naleving. Boudewijn VII en Karel de Goede stonden bekend om de zware straffen die ze oplegden bij het schenden van de marktvrede. Zo hing de eerstgenoemde eens eigenhandig een tiental ridders op om later een ander in olie te koken.⁷⁰ Karel de Goede verbood uiteindelijk het dragen van wapens op markten en in steden, waardoor alleen zij die in de naam van de graaf de vrede bewaakten bewapend waren en de Vlaamse heerser zo, in het bezit van een zekere vorm van een geweldsmonopolie, zijn positie aanzienlijk versterkte.⁷¹

Naast het verzekeren van de vrede in het graafschap doormiddel van wetgeving, raakten de graven gedurende het einde van de elfde eeuw en het begin van de twaalfde eeuw steeds meer betrokken bij de publieke rechtspraak. Ten tijde van zijn regeringsperiode weigerde Boudewijn VI (1067-1070) nog als graaf recht te spreken in een zaak waar een man zijn echtgenote had omgebracht, terwijl er voldoende voorbeelden zijn uit dezelfde tijd van oordelen in dergelijke zaken op autoriteit van geestelijken.⁷² Aan het hof van de graaf werd gedurende de twaalfde eeuw steeds meer recht gesproken, totdat in de dertiende eeuw elke kasselrij zijn eigen gerechtelijke hof had op autoriteit van de graaf. Hierbij bleef het hof van de graaf bestaan voor de berechting van de zwaarste misdaden.⁷³

Gestaag ontwikkelde het Godsbestand zich gedurende de elfde en twaalfde eeuw tot een seculiere vrede die door de graaf werd gehandhaafd. De geestelijkheid had hiermee steeds minder van doen, getuige de afkondiging van de vrede door Robrecht II in zijn eigen naam. Hierbij moet gezegd worden dat de termen *Pax Dei* en *Pax Comitum* door elkaar werden gebruikt. Pas na 1138 werd de eerstgenoemde term niet meer gebezigd.⁷⁴ De functie van de graaf op wetgevend en rechtsprekend vlak werd steeds prominenter en daarmee de scheiding, die werd ingezet tijdens de ontwikkeling van de godsvrede, tussen het domein van de clerus en de

⁶⁹ Nicholas, *Medieval Flanders*, 61.

⁷⁰ Idem, 60.

⁷¹ Idem, 61 en Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 150.

⁷² Nicholas, *Medieval Flanders*, 59.

⁷³ Idem, 77 en 84-85.

⁷⁴ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 158.

wereldlijke macht steeds duidelijker.⁷⁵ Dit leidde er uiteindelijk toe dat Diederik van de Elzas (1128-1168), de opvolger van Karel de Goede als graaf van Vlaanderen, straffen per misdrijf op schrift liet stellen, die later door zijn zoon Filips van de Elzas (1168-1191) zijn uitgevaardigd als uniforme wetten voor geheel Vlaanderen.⁷⁶ Zo werd de graaf aan het einde van de twaalfde eeuw de centrale wetgevende en rechtsprekende autoriteit, die actief de orde en vrede handhaafde binnen zijn graafschap.

De *Pax Comitum* was de laatste vorm waarin de godsvrede zich voordeed in Vlaanderen. De originele *Pax Dei* werd geheel toegeëigend en kwam als Vrede van de Graaf los te staan van de oorspronkelijke initiator, te weten de clerus. Het doel werd ook veel breder, waarbij het eerst diende om eigendommen van clerici te beschermen, fungeerde het later ter bevordering van de vrede voor alle inwoners van het graafschap Vlaanderen. Met de grafelijke vrede hebben de graven van Vlaanderen de clerus buitenspel gezet en een deel van de macht, om recht te spreken, die de laatstgenoemde groep bezat naar zich toetrokken. Hiermee speelde de *Pax Comitum* een belangrijke rol in de machtspolitiek van de graven, die zich voor het eerst als enige bewakers van de vrede konden opstellen en zich zo konden laten gelden. De Vrede van de Graaf wijst echter ook in de richting van de ontwikkeling van de rechtsstaat, waarin door middel van wetten de onderdanen van de graaf tegen hem worden beschermd.⁷⁷

Over het al dan niet slagen van de *Pax Comitum* als middel om geweld in te perken is discussie. Zo geeft de auteur D. Nicholas aan dat de grafelijke vrede vrij weinig om handen had, met de moord op Karel de Goede in 1127 als passend voorbeeld: adellijk gekonkel in de zuiverste vorm. Daarnaast geven alle heiligenlevens uit dezelfde periode Vlaanderen weer als een uiterst gewelddadige streek. Dit in tegenstelling tot G. Koziol die concludeert dat de omstandigheden er juist op vooruit gingen ten gevolge van de grafelijke vrede. Dit omdat de *Pax Comitum*, volgens Koziol, snel ingang vond in het dagelijkse leven, wat hij toeschrijft aan de wijde verspreiding van de idee godsvrede ten gevolge van prediking.⁷⁸ Beide visies zijn echter beperkt. De een laat zich leiden door tamelijk gekleurde heiligenlevens en een zeldzame ervaring van geweld binnen de hoogte Vlaamse kringen. De ander daarentegen onderbouwt zijn

⁷⁵ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 151.

⁷⁶ Wat betreft Diederik van de Elzas zie Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 157; voor Filips van de Elzas zie Nicholas, *Medieval Flanders*, 86.

⁷⁷ Zie voor een verdere uitleg met betrekking op de rechtsstaat in twaalfde-eeuws Vlaanderen: Caenegem, R.C. van, 'Democratie en rechtsstaat in het twaalfde-eeuwse graafschap Vlaanderen', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 61 (1993), 205-215.

⁷⁸ Nicholas, *Medieval Flanders*, 61. Voor de discussie zie voetnoot 16 op dezelfde pagina. Voor de visie van Koziol zie onder andere: Koziol, 'Monks, Feuds and the making of peace', 257-258.

visie op basis van de gemakkelijke implementatie van de grafelijke vrede, wat de mate van geweld in het graafschap bevestigt noch ontkent. Bij dergelijke verschillende interpretaties zal het echter blijven totdat er bronnen zijn gevonden die een werkelijke daling in het aantal geweldplegingen laten zien.

CONCLUSIE

Na het ontstaan van de godsvrede in Auvergne en Aquitanië aan het einde van de tiende eeuw, werd het in de laatstgenoemde streek een beweging die zich verspreidde naar andere gebieden. De beweging bereikte uiteindelijk ook het graafschap Vlaanderen. Sinds de afkondiging in 1024 door de bisschop van Doornik, heeft de godsvrede daar een drietal vormen gekend, te weten de *Pax Dei* (godsvrede), *Treuga Dei* (Godsbestand) en *Pax Comitum* (grafelijke vrede). De godsvrede werd in Vlaanderen geïntroduceerd na een instabiele tijd, gekenmerkt door opvolgingscrises van Arnulf I en Arnulf II en oorlog met de keizer van het Duitse rijk. De beweging bood enige bescherming aan de clerus, die zwaar had geleden onder de gewelddadigheden die hadden plaatsgevonden in de voorgaande periode. Zij die de eed aflegden beloofden immers klerikale eigendommen geen schade meer te berokkenen. Opvallend was dat de godsvrede voor de eerste maal werd afgekondigd op laste van graaf Boudewijn IV en het niet een primair klerikaal initiatief was. De reden waarom Boudewijn IV en zijn opvolger Boudewijn V de godsvrede instelden laat zich raden, maar wanneer het bezien wordt in het licht van de *delatio* van St. Ursmar, die ook plaatsgreep op aandringen van de graaf, komt er een beeld naar voren van de graaf van Vlaanderen als bewaker van de vrede. De graaf trachtte klaarblijkelijk zich als hoeder van vrede en rust te positioneren, wat hem naar grote waarschijnlijkheid aanzien opleverde en het graafschap politieke en economische stabiliteit. Daarnaast zorgde de bevordering van de godsvrede door de graaf ervoor dat de idealen van de beweging werden verspreid door Vlaanderen, wat de introductie van het Godsbestand vergemakkelijkte.

De verdere institutionalisering van de godsvrede volgde al snel. Vanuit de Spaanse plaats Vic, geplaagd door een langlopend en gewelddadig conflict, kwam de *Treuga Dei* waarin er een godsvrede werd afgekondigd die was voorzien van aanvullende bepalingen. Naast dat er uiteraard geen geweld gebruikt mocht worden tegen de clerus en hun eigendommen, werden dagen ingevoerd waarop geweld geheel verboden werd. Overtreding werd net als voorheen veelal bestraft met excommunicatie. Voor kleinere vergrijpen gedurende de geweldloze periodes werden andere straffen ingesteld, vaak in de vorm van een geldelijke boete. Of de geestelijken of de graaf zelf deze regels handhaafden is onduidelijk, het is onbekend wie deze boetes oplegde en inde. Waarschijnlijk hadden beide partijen hierin een aandeel. De bijdrage die het Bestand van God heeft geleverd, naast het terugdringen van gewelddadigheden, is dat het de weg vrij heeft gemaakt voor een verdere verwettelijking van de godsvrede, in een andere vorm, te weten de grafelijke vrede.

Over het aandeel van de graaf in de totstandkoming van de *Pax Comitis* is geen twijfel meer mogelijk. Zoals het woord ‘*comitis*’ of ‘van de graaf’ al laat zien is het een initiatief dat geheel van de graaf van Vlaanderen uitging en waarbij de geestelijkheid geen inspraak had. Het eigenhandig afkondigen van de godsvrede door de graaf is hierbij het helderste voorbeeld. Vanaf Robrecht I werden verschillende maatregelen genomen om de vrede te bevorderen, zoals het strengere toezicht op het bouwen van kastelen om de reikwijdte van de onderlinge vijandelijkheden van de adel in te perken en het zwaarder straffen van overtreders van de marktvrede. De graaf eigende als bewaarder van vrede zich de bevoegdheid toe wetten en regels op te stellen, wat niet verwonderlijk is aangezien hijzelf de vrede tot stand bracht en als hoogste rechter op te treden. Dit gaf hem grote invloed, hij wist zich daardoor minder afhankelijk op te stellen van andere partijen binnen zijn graafschap, die op hun beurt aan zeggenschap verloren. De *Pax Comitis* heeft zo duidelijk een aandeel gehad in het vergroten van de macht van de graaf.

Uit het bovenstaande kan worden opgemaakt dat de rol van de godsvrede in Vlaanderen gedurende de elfde en twaalfde eeuw tweeledig is. Enerzijds perkte het de mate van geweld in, eerst van de immer ruziënde adel en vervolgens van de samenleving als geheel. Anderzijds stelde het de graaf van Vlaanderen in staat zich de vrede toe te eigenen en onder zijn beheer te plaatsen, als wetgever en rechter. Zijn macht nam hierdoor aanmerkelijk toe, wat als enigszins ironisch gezien kan worden. De oorspronkelijke initiator van de godsvrede werd immers langzaam buitenspel gezet en bleef beperkt tot slechts de eigen geestelijke sfeer. Op de langere termijn kan de invloed van de godsvrede gezien worden in de ontwikkeling van de rechtsstaat, alsmede in het ontstaan van een soort geweldsmonopolie voor de graaf. Daarmee is de godsvrede in zekere zin de katalysator van de moderne Vlaamse staat.⁷⁹

De bovengenoemde conclusies geven te denken wat betreft de manier waarop de graven van Vlaanderen de godsvrede actief stimuleerden. Veel is immers onduidelijk wat betreft de intenties van de Vlaamse graven. Nader onderzoek aan de hand van charters uitgevaardigd door de graaf, andere bronnen van de eerste hand uit deze periode zijn vaak schaars, zou hier wellicht meer licht op kunnen werpen. Daarnaast is de relatie tussen de godsvrede en de ontwikkeling van het rechtssysteem in de twaalfde en dertiende eeuw ook een interessant onderwerp, dat bij verder onderzoek inzicht zou kunnen verschaffen in het tot stand komen van de Vlaamse rechtsstaat.

⁷⁹ Voor de referentie naar een zekere vorm van geweldsmonopolie zie: Galbert van Brugge, *The murder of Charles the Good*, 84-85.

BIBLIOGRAFIE

Barthélemy, D. en S.D. White, 'The "feudal revolution"', *Past & Present* 152 (1996) 196-223.

Bisson, T.N., 'The "feudal revolution"', *Past & Present* 142 (1994) 6-42.

Bisson, T.N., 'The "feudal revolution"', *Past & Present* 155 (1997) 208-225.

Brugge, Galbert van, *The murder of Charles the Good*, James B. Ross ed. (Toronto 1959).

Brugge, Galbert van, *De moord op Karel de Goede*, R. van Caenegem en A. Demyttenaere ed. (Leuven 1999).

Caenegem, R.C. van, 'Democratie en rechtsstaat in het twaalfde-eeuwse graafschap Vlaanderen', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 61 (1993) 205-215.

Duby, G., *The three orders: feudal society imagined* (Chicago 1980).

Head, T., 'Peace and power in France around the year 1000', *Essays in medieval studies* 23 (2007) 1-17.

Head, T., 'The development of the peace of God in Aquitaine (970-1005)', *Speculum* 74 (1999) 656-686.

Hoffmann, H., *Gottesfriede und Treuga Dei* (Stuttgart 1964).

Jong, M. de, 'Monniken, ridder en geweld in elfde-eeuws Vlaanderen', *Sociologische Gids* 29 (1982) 279-294.

Koziol, G., 'Monks, Feuds and the making of peace in eleventh-century Flanders', in: Thomas Head en Richard Landes ed., *The peace of God. Social violence and religious response in France around the year 1000* (New York 1992) 239-258.

Nicholas, D., *Medieval Flanders* (New York 1992).

Reuter, T. en C. Wickham, 'The "feudal revolution"', *Past & Present* 155 (1997) 177-208.

Sargent, S.D., 'Religious responses to social violence in eleventh-century Aquitaine', *Historical Reflections* 12 (1985), 219-240.